UNIVERSITETET I BERGEN
Universitetsledelsen

Kunnskapsdepartementet

Deres ref	Vår ref	Dato
	2019/4945-TOVST	13.09.2019

Stortingsmelding om arbeidsrelevans – innspill fra UiB

Vi takker for muligheten til å gi innspill til den kommende stortingsmeldingen om arbeidsrelevans.

UiB har som ambisjon å bidra til samfunnsutvikling og verdiskaping gjennom realisering av UiBs strategi *Kunnskap som former samfunnet 2019-2022*, der en viktig målsetting er å utdanne attraktive kandidater til arbeidslivet i bredden av våre studier. Vi mener at utdanningskvaliteten heves og studentenes læringsutbytte styrkes dersom utdanningsløpet inkluderer arbeidsrelevans av god kvalitet. I vår handlingsplan for kvalitet i utdanning for perioden fram til 2022, legges det opp til at alle studieprogrammene innen 2022, skal ha tilbud om praksis eller ha integrert arbeidsrelevans i studieløpet. Universitetet i Bergen imøteser derfor den kommende stortingsmeldingen med stor interesse.

Et viktig premiss for at UH-sektoren som helhet skal lykke med ambisjonen om styrket arbeidsrelevans, er en tydelig definisjon som ivaretar UH-sektorens ansvar for og bidrag til samfunnsutvikling og som samtidig tydeliggjør hvordan vi som sektor bedre kan lykkes i våre ambisjoner om å bidra til omstilling og kompetanseheving i arbeidslivet.

Hovedbudskap fra UiB:

- Arbeidsrelevans må gis en klar definisjon slik at universitetenes rolle og bidrag til arbeidslivet blir tydelig.
- Regjeringens ambisjoner for arbeidsrelevans må realiseres og styrkes gjennom konkrete avtaler om samarbeid mellom UH-sektor og arbeidsliv
- De store omstillingene samfunnet står overfor (digitalisering, grønt skifte, migrasjon) påvirker arbeidslivets kompetansebehov. Arbeidsliv og høyere utdanning må samarbeide om å utvikle fleksible utdanningsløp som møter disse endrede behovene.
- Høyere utdanning må utvikle gjennomgående tverrfaglig digital kompetanse for alle studenter. I tillegg må høyere utdanning være en faglig ressurs for arbeidslivet i å fornye og utvikle deres digitale kompetanse.
- Det må utvikles både arbeidslivsbaserte og campusbaserte ordninger for samarbeid og kompetansedeling mellom universitetene og arbeidslivet.
- UiB har allerede i dag en rekke fagmiljø som arbeider systematisk og innovativt med arbeidslivet, og som vil kunne være mulige modeller for hele sektoren. Gjennom kunnskapsklyngene, satsingsområdene og flere fagmiljøer ved alle fakultetene er det gode eksempler på hvordan samarbeid med arbeidslivet kan ta ulik form, men samtidig resultere i banebrytende læringsmiljøer med innovativt entreprenørskap og stort læringsutbytte for studenter, institusjon og arbeidsliv.
- Stortingsmeldingen om arbeidsrelevans må ses i sammenheng med NOU 2019:12 Lærekraftig utvikling

Telefon 55 58 00 00
postmottak@uib.no
Internett www.uib.no
Org no. 874 789 542

Universitetsledelsen
Telefon 55 58 20 01/02

Postadresse
Postboks 7800
5020 Bergen

Besøksadresse
Muséplass 1
Bergen

Saksbehandler
Tove Steinsland
+47 55 58 90 47

Universitetet trenger drahjelp fra Regjeringen og KD med følgende:

- Å inngå bindende avtaler med statlige, fylkeskommunale og kommunale virksomheter og organer, samt NHO for å forplikte dem til å bidra med praksisplasser for studenter i egen region, eller i campusbaserte ordninger som styrker arbeidsrelevans.
- Å prioritere arbeidet med å videreutvikle Arbeidslivsportalen, slik at de faglig-teoretiske utdanningene, i tillegg til samtlige profesjonsutdanninger blir inkludert, og at portalen også blir arena for samhandling om case/problemstillinger for studentoppgaver.
- Å sikre et tettere og mer forpliktende samarbeid med skoleeiere om praksis for lektor-, lærer- og PPU-studenter gjennom eierstyring. Å legge dette inn i finansieringsgrunnlaget for skoleeierne i fylkeskommuner og kommuner, for å spare administrasjon og sikre likhet i finansieringen mellom regionene.
- Å sikre et tettere og mer forpliktende samarbeid med primærhelsetjenesten om praksis for helsefagstudenter. Å sikre finansieringsgrunnlag for slik praksis.
- Å sikre at studenter er økonomisk dekket ved skade under opphold i arbeidslivet.

Dokumentet vil ha følgende inndeling:

1. Ambisjoner og utfordringer
2. Samarbeid om høyere utdanning og studentenes læring
3. Myndighetsnivå
4. Særlig om styrking av innovasjons- og entreprenørskapskulturen blant studentene
5. Særlig om lektorutdanningen
6. Særlig om helse- og sosialfagutdanninger

1. Ambisjoner og utfordringer

UiB er positive til det ambisjonsnivået som ligger til grunn for meldingen, og mener de utfordringene som skisseres er relevante. Skal vi nå ambisjonene, må det arbeides langs flere dimensjoner.

I denne sammenheng er det avgjørende at begrepet «arbeidsrelevans» gis en tydelig definisjon for at det skal kommunisere klare forventninger både til UH-sektoren og arbeidslivet. Arbeidsrelevans kan etter vår oppfatning forstås utfra fire ulike dimensjoner:

1) I hvilken grad tilbudte utdanninger motsvarer et behov i arbeidslivet.
2) I hvilken grad det enkelte programs innhold og arbeidsformer er designet for å gi god læring for det arbeidslivet det siktes mot.
3) I hvilken grad samarbeid mellom UH-sektor og arbeidsliv er organisert slik at det legger til rette for innovasjon og nyskaping i utdanningene
4) I hvilken grad samarbeid mellom UH-sektor og arbeidsliv er organisert slik at studentpraksis også legger til rette for innovasjon og nyskaping i arbeidslivet

Samtidig som relevansbegrepet gis en tydelig definisjon må det også forstås i et spenn som tar høyde for hvordan både profesjonsutdanninger og mer faglig-teoretiske utdanninger kan være relevante for arbeidslivet, og hvilke mekanismer som sikrer tett kontakt og samarbeid med dets aktører for ulike utdanningstyper.

Slik vi ser det innbefatter ambisjonene om å styrke kvaliteten og arbeidsrelevansen i høyere utdanning at det må arbeides med følgende utfordringer:

A. Former for arbeidsrelevans i studiene

B. Styrket samarbeid for samfunnsomstillinger og kompetansebehov
C. Samhandlingsarenaer mellom institusjonene, forskere/undervisere, studenter og arbeidslivet
D. Eksempler fra UiB på samarbeid om og kvalitet i praksis
E. Økt internasjonalt samarbeid om praksis
F. Forsikringsordninger

Vi vil gå nærmere inn på hvert av disse punktene i den videre framstillingen.

2. Samarbeid om høyere utdanning og studentenes læring

A. Former for arbeidsrelevans i studiene

Med basis i vår foreslåtte definisjon på arbeidsrelevans i punkt 1 over, vil vi her konkretisere hvordan den kan operasjonaliseres for de fire foreslåtte dimensjonene:

1) I hvilken grad tilbudte utdanninger motsvarer et behov i arbeidslivet

Som UH-institusjon er vårt utgangspunkt at all høyere utdanning representerer en kompetanse som trengs i arbeidslivet. For noen utdanninger, som f.eks. profesjonsutdanningene, er kompetansematchen tydelig både for studentene og for arbeidslivet. For de mer faglig-teoretiske utdanningene kan det noen ganger være nødvendig med en tydeliggjøring av innholdets relevans slik det nå gjøres i humaniorasatsningen. Den generiske kompetansen synes likevel å være godt erfart og kjent blant arbeidsgivere i tråd med funn fra Kompetanse 2020-undersøkelsen, som ble foretatt av Ideas2Evidence, på oppdrag fra UiB i 2011, der 750 arbeidsgivere som hadde ansatt UiB-kandidater, besvarte undersøkelsen.

Arbeidsgiverne ble i denne undersøkelsen bedt om å vurdere hvor sterkt de vektlegger ulike kvalifikasjoner ved ansettelser av personer med universitetsutdanning. Undersøkelsen viste at viktige kunnskapsbaserte og generelle kvalifikasjoner, som evnen til å tilegne seg ny kunnskap, evnen til å tenke selvstendig og kritisk, samarbeidsevne og formidlingsevne veier tungt i arbeidslivets vurderinger. Dette er kvalifikasjoner som har en sentral plass i universitetenes utdanninger og som i stor grad også er med på å utvikle og forme personlige egenskaper. Arbeidsgiverne ble også spurt om hvilke kriterier de legger mest vekt på ved ansettelser. Dette gjaldt formelle kriterier som utdanningsnivå og karakterer, men også mer uformelle kriterier som arbeidserfaring og personlige egenskaper. Resultatene viser at det er de generelle kvalifikasjonene og de personlige egenskapene som veier tyngst og at formelle kriterier som grad og karakterer er det som betyr minst i denne sammenhengen.

Sammens kandidatundersøkelser fra 2018 viser at 77 prosent av UiB-kandidatene (bachelor og master) er veltilpasset på arbeidsmarkedet, og at 82% av masterkandidatene har relevant jobb. Tilsvarende viser NIFUs kandidatundersøkelse blant masterkandidatene i Norge, at 65% av UiBs kandidater som er i jobb, opplever å få utnyttet sine kunnskaper og ferdigheter i stor grad eller svært stor grad i nåværende jobb. Her er det NHH, BI og UiB som topper statistikken nasjonalt. Sammens undersøkelse viser også at 80% av de kandidatene som er i jobb, opplever at den er relevant i forhold til utdanningen. Her skårer de tre fakultetene med størst innslag av faglig-teoretiske utdanninger noe lavere enn de øvrige, 68-78%, samtidig som vi vet at arbeidsgiverne vurderer kandidatenes ferdigheter som gode ved ansettelse.

2) I hvilken grad det enkelte programs innhold og arbeidsprosesser er designet for å gi god læring for det arbeidslivet det siktes mot.

Innledningsvis vil vi her påpeke den generiske kompetansen universitets- og høgskoleutdanning gir for arbeidslivet knyttet til selvstendig og kritisk tenkning, evne til læring og problemløsning og evne til å ta i bruk forskning for å belyse problemstillinger og slik sikre

en forskningsbasert utvikling av praksis. Denne kompetansen erfarer arbeidsgivere, som vist over i undersøkelsen Kompetanse 2020, at universitets- og høgskolekandidater har.

Undersøkelser viser likevel at mange av studentene fra faglig-teoretiske utdanninger synes at det er utfordrende å sette ord på den generelle kompetansen de har opparbeidet seg, og ha faglig selvtillit i møte med arbeidsmarkedet. Deler av dette har å gjøre med «utdanningsrevolusjonen» som har pågått den siste generasjonen, og som har gjort at kandidater med høyere utdanning har gått inn på stadig nye arbeidsfelt. Minst like viktig, er imidlertid de betydelige endringene som har skjedd og som fortsatt skjer i arbeidslivet, og som har generert stadig nye bedrifter og jobber. Dette har bidratt til at koblingen mellom utdanningene og jobbene i dag er mindre tydelige, noe som gjør at utdanningsinstitusjonene og arbeidslivet må tenke nytt når det gjelder utvikling og bruken av kompetanse.

For å bistå studentene i å synliggjøre sin arbeidsrelevans, er god karriereveiledning viktig, både som del av undervisning og som egne initiativ. NOU 2016:7 *Norge i omstilling – karriereveiledning for individ og samfunn* hadde en rekke anbefalinger knyttet til karriereveiledning. Den anbefalte flere tiltak for å øke muligheten for den enkelte til å gjøre bedre og mer informerte utdannings- og karrierevalg. Blant tiltakene var innføring av karriereveiledningsfag for elever på studieforberedende program i videregående skole, og etableringen av et nasjonalt nettsted for utdanning og karriere som skulle inneholde informasjon om utdanningstilbud og arbeidsmarkedsmuligheter etter endt utdanning. I tillegg ble det forventet at alle utdanningsinstitusjoner skulle tilby gode karriereveiledningstjenester.

En tett kobling mellom studier og karriereveiledning er sentralt for å hindre frafall og utdanne gode kandidater til arbeidsmarkedet. Den store pågangen til Sammen Råd & Karriere viser at det fremdeles er behov for å styrke karriereveiledning og informasjonen til studentene. Studentene kan selv utfordres til å definere arbeidsrelevansen til studiet de går på, f.eks. ved at de aktivt undersøker hva den akademiske kunnskapen de erverver kan brukes til.

Mens arbeidslivet i sin natur ofte er mest opptatt av de mer kortsiktige målene, vil UH-institusjonene oftest være opptatt av at utdanningene skal gi et godt fundament for fremtidig utvikling. Dermed vektlegger faglig-teoretiske universitetsutdanninger grunnelementene i faget sammen med de generelle ferdighetene som må inngå i utdanningene for at studentene og kandidatene skal ha arbeidsrelevant kompetanse også fremover i tid. Det er viktig å ha oppmerksomhet på de to hovedaktørenes ulike perspektiver når premisser for arbeidsrelevans skal legges, inklusiv hvem som skal være premissleverandør. Arbeidslivet gir erfaringer som er nyttige for kandidater som skal ut i arbeidslivet, samtidig som studenter og ansatte i UH-sektoren bidrar med kunnskap og ferdigheter som fører til nytenkning, endring og innovasjon i arbeidslivet.

3) *I hvilken grad samarbeid mellom UH-sektor og arbeidsliv er organisert slik at det legger til rette for innovasjon og nyskaping i utdanningene.*

Denne dimensjonen kan følges opp gjennom to spor, som også kan kombineres: 1) tilbud om praksis/erfaring i arbeidslivet som del av studiet eller 2) involvering av representanter fra arbeidslivet i campusundervisning og/eller utvikling av studieprogram.

Et forskningsprosjekt finansiert av NFRs FINNUT-program i regi av UiBs senter for fremragende utdanning, bioCEED, og NORCE, PRIME - How implementation of practice can improve relevance and quality in discipline and professional Educations, synliggjør de pedagogiske mulighetene som ligger i de forskjellige formene for praksis og at det ikke kun er tekniske ferdigheter som læres i praksis, men også holdninger og tanker om egen læring og egen rolle i å skape kunnskap. Med andre ord har studentene selv en aktiv rolle i egen læring når de er i praksis. Prosjektet har så langt bidratt til utvikling av studieprogrammet i biologi gjennom etablering av praksisemner i

biologi, og studentaktive undervisingsopplegg som kombinerer fag og formidling. Som alternativ til praksis med selvstendig ansvar for gjennomføring av oppgaver, kan jobbskygging gi god arbeidserfaring, der studentene følger en bedrift eller person i en kort tidsperiode for å få innsikt og innblikk i deres arbeidshverdag, se f.eks. Externship der UiB inngår samarbeid med alumner. Erfaring viser at samhandling mellom UH-institusjoner og arbeidsliv om praksiserfaringer for studenter, også resulterer i andre endringer i studieprogrammene som følge av den løpende dialogen (f.eks. studentaktiv læringstilnærming som nevnt over).

Arbeidsrelevansen i faglig-teoretiske utdanninger kan styrkes ytterligere gjennom campusbaserte undervisningsopplegg der en tar utgangspunkt i problemstillinger fra arbeidslivet, gjerne utviklet i samarbeid med representanter fra arbeidslivet. Det bør også etableres ordninger, f.eks. en vitenskapsbutikk som del av Arbeidslivsportalen, der arbeidsgivere kan melde inn prosjekter eller problemstillinger de ønsker belyst, som studentene kan gjennomføre som del av bachelor- og masteroppgaver, eller andre utviklingsoppgaver i studiene. For studiene gir samarbeid med arbeidslivet merverdi i form av at tema som er sentrale for arbeidslivet blir tatt opp i undervisningen, og styrker relevans for det som blir undervist. Tilsvarende vil universitets- og høgskolesektorens kommunikasjon med arbeidslivet, gi rom for at fagmiljøene deler perspektiver og resultater fra forskningen og trender de observerer, som basis for arbeidslivets egen utvikling.

Systematisk og kontinuerlig dialog med arbeidslivet vil kunne bidra til utvikling av utdanningene. Gjennom konkrete erfaringer fra studentenes opphold i praksis kan arbeidsgivere gi innspill på kunnskaper og ferdigheter som har vært gode eller manglet. Tilsvarende kan studentene også dele erfaringer fra praksisplasser for å øke arbeidsrelevans i utdanningene. Slik erfaringsdeling kan gjøres som del av vurderingsoppgaver i et emne i form av at studentene skriver blogger eller refleksjonsnotat om sine erfaringer. Bloggene og refleksjonsnotat kan brukes som del av vurderingsoppgaver for å belyse læringseffekten av praksis, og til å synliggjøre hva den faglig-teoretiske kompetansen kan brukes til. Vet Det juridiske fakultet brukes eksempelvis refleksjonsnotat på 3000 ord som grunnlag for vurdering av emnet som et knyttet til arbeid som arbeidsgruppeledere/mentorer.

Anbefalinger:
Studenter på faglig-teoretiske utdanninger må bevisstgjøres på de generelle ferdighetene de utvikler i løpet av studiet og viktigheten av dem i arbeidslivet.

Systematisk samarbeid mellom UH-sektor og arbeidsliv vil tydeliggjøre for arbeidslivet hvilke kunnskaper og ferdigheter faglig-teoretisk UH-utdanning gir.

Karriereveiledningen bør integreres mer systematisk i UH-utdanningene.

Det bør etableres ordninger der arbeidsgivere kan melde inn prosjekter eller problemstillinger til bachelor- og masteroppgaver, eller andre utviklingsoppgaver i studiene.

4)

hvilken grad samarbeid mellom UH-sektor og arbeidsliv er organisert slik at studentpraksis også legger til rette for innovasjon og nyskaping i arbeidslivet

Å etablere flere emner i innovasjon og entreprenørskap, samt å integrere innovasjon og entreprenørskap som kompetanseutviklingstilbud til studenter er viktig for å bygge innovasjonsferdigheter og for å styrke kandidatenes arbeidsrelevans. Det er også

avgjørende at arbeidsrelevans blir integrert i det pedagogiske arbeidet for å lære studenter oppfinnsomhet og kreativitet, og forberede dem på arbeidslivet gjennom bransjesamarbeid.

Ved UiB har det for eksempel over lengre tid vært arbeidet med «innovasjonspedagogikk» som en av våre viktigste metoder for undervisning i nytenkning, for å styrke robustheten og forberede studenter på arbeidslivet. Kjernen i metoden er å organisere innovasjonsprosjekter med stor usikkerhet og risiko for ikke å bli mestret eller gjennomført. Studentene utfordres til å skape prototyper, både som eksperimenter i laboratoriet og som prototyper laget for industripartnere eller som løsning på tjeneste- og serviceutfordringer. Erfaring med usikkerhet og risiko er en kjernekompetanse for studenter som går inn i et arbeidsliv med økt endringstakt. Innovasjonspedagogikk er på denne måten en egen undervisningsmetodikk som både forbereder studentene på og gjør dem attraktive i arbeidslivet, og der studentene gjennom innovasjonspraksis kan bidra til å utvikle arbeidslivet gjennom innovasjonsoppgavene de deltar i. Samtidig utvikles to typer innovasjonsevne hos studentene: 1) evne til å eksperimentere med ny teknologi eller tjenesteløsninger, og 2) evne til å utvikle en teknologisk prototype eller tjeneste for en bedrift.

Tilsvarende tilnærming legges til grunn i videreutdanningsprogrammet Design Thinking som er utviklet i samarbeid mellom Fakultet for kunst musikk og design ved UiB, Norges handelshøyskole og Høgskulen på Vestlandet. Her tar en utgangspunkt i at innovasjon og entreprenørskap ofte krever tverrfaglighet, og dermed evne til å samarbeide med mennesker utenfor eget fagfelt. En viktig kompetanse kandidatene tar med tilbake til arbeidsplassen sin er evnen til å tåle usikre prosesser, mot til å utfordre det etablerte og utholdenhet til å konkretisere og realisere ideer.

B. Styrket samarbeid for samfunnsomstillinger og kompetansebehov

De store omstillingene knyttet til migrasjon, grønt skifte og digitalisering stiller store krav til UH-sektoren om å tilby utdanning og kandidater som kan bidra til omstilling og verdiskaping i samfunnet. Samarbeid med arbeidslivet må derfor styrkes for å forstå og være i forkant av de store samfunnsendringene. Den økte endringstakten i samfunnet gjør at kandidatene må beherske et arbeidsmarked i stadig endring og behovet for livslang læring må være en del av tenkningen for å møte både kortsiktige og langsiktige behov.

Fagkompetanse er sentralt for å løse samfunnsutfordringer, men i tillegg trenger vi å utvikle kompetanse som ikke nødvendigvis kun er plassert i ett fagområde. Det er for eksempel en grunnleggende premiss for bærekraftagendaen at den ikke kan løse et problem på bekostning av noen andre. Bærekraftsmålene ser miljø, økonomi og sosial utvikling i sammenheng. 2030-agendaen er derfor en invitasjon til samhandling på tvers av sektorer og fagområder. UiB lanserte i 2017 «SDG-Bergen», en ny mekanisme for å koble behovet for ny kunnskap for en bærekraftig utvikling, der vi vektlegger utvikling av tverrfaglighet, helhetstenkning og systemforståelse. Dette har stor betydning for innholdet i utdanningene, for samarbeidsformer med arbeidslivet og for våre kandidaters arbeidsrelevans når det gjelder å bidra til å løse de utfordringene samfunnet står overfor.

UiB har etablert dannelsesemner der vi ønsker vi å trene studentenes grunnleggende ferdigheter for bærekraftforståelse, evne til helhetlig forståelse, kritisk refleksjon, problemløsning og kreativitet. Vi vurderer også om dette bør være en del av ex. phil. I tillegg vil vi integrere bærekraftaspekter i eksisterende emner og studieprogram for å synliggjøre deres relevans for bærekraftagendaen, der det er naturlig og ønskelig.

Vi har også startet flere emner for å adressere spesifikke bærekraftmål. På Det matematisk-naturvitenskapelige fakultet tilbys emnene SDG 110 *Perspektiv på bærekraftig utvikling, SDG 214 FNs bærekraftmål 14: Liv under vann, SDG 215 FNs bærekraftmål 15: Liv på land*, og *SDG 213 Klimaendringer – årsaker og konsekvenser*. På Det medisinske fakultet tilbys emnet *SDG 303 Global health – challenges and responses.* Ved Det matematisk naturvitenskapelige fakultet tilbys sivilingeniørutdanninger i havbruk og sjømat, havteknologi, medisinsk teknologi og i energi, for å bidra til det grønne skiftet, og med vekt på bærekraft.

Studentinvolvering og aktive læringsformer bør står sterkt i bærekraftrelevant utdanning, samt å involvere studenter i forskning. Utvikling av studentledete kurser er igangsatt ved UiB Collaboratory/Senter for klima- og energiomstilling med emnet *CET 201 bærekraftig innovasjon*. Det er viktig med partnerskap og innovasjon for å kunne gi studentene utdanning og ny kunnskap som er relevant i forhold til de fundamentale endringer og nyvinninger som finner sted i samfunnet og i arbeidslivet.

Økende digitalisering endrer samfunnets behov for kunnskap og kompetanse. Omstillings-dyktige virksomheter og individer er en forutsetning for produktivitetsvekst, og Norges konkurransekraft avhenger i stor grad av evnen til å utvikle og ta i bruk ny teknologi. Et høyt kunnskaps- og kompetansenivå og grunnleggende digital kompetanse er en forutsetning for at nye ideer og teknologier kan utvikles og tas i bruk. UiB sin IKT-satsing er tverrfaglig, med vekt på programmering, IKT-sikkerhet, anvendt IKT i samfunnet og digital kultur. I tillegg til tverrfaglige masterprogrammer, utvikler vi også et digitalt ferdighetsemne for studenter som skal inngå som en del av bachelorprogrammene. Emnet vil bli åpent tilgjengelig for arbeidslivet. Innholdet vil fokusere på digital kildekritikk, digital sikkerhet, etikk og demokrati i et digitalt samfunn, og grunnleggende programmeringsferdigheter.

C. Samhandlingsarenaer mellom institusjonene, forskere/undervisere, studenter og arbeidslivet

I dette avsnittet vil vi fokusere på to typer arena som begge er viktige i UiBs samarbeid med arbeidslivet. Først omtales klyngesamarbeid med vekt på konsekvenser for arbeidsrelevans, og dernest omtales kompetanseforum som en viktig arena for utvikling av strategier og mål i arbeidet med å sikre samfunnet rett kompetanse.

Klyngesamarbeid

For UiB er nærings- og kunnskapsklyngene avgjørende samhandlingsarenaer med arbeidslivet. Klyngene representerer et viktig virkemiddel i UiBs samarbeid med eksterne partnere i forsknings- og utdanningsinstitusjoner, næringsliv, forvaltning og kultur- og samfunnsliv. Klyngene som arena gir et svært godt grunnlag for å styrke arbeidsrelevans i studieprogrammene, gjennom alle de fire nevnte dimensjonene av arbeidsrelevans, og der studentene får komme tett på bedriftene og representanter for næringene.

Den marine klyngen er et godt eksempel på dette. Studiet i Havbruk og sjømat er et av sivilingeniørprogrammene ved UiB. Studiet kom i stand etter et initiativ fra næringen. UiB fulgte opp forslaget, og programmet ble etablert i 2016. Programmet ble utviklet i samarbeid med NCE Seafood Innovation Cluster, *Sjømatklyngen*, der sentrale næringsaktører i regionen er representert. Gjennom klyngesamarbeidet kommer det innspill til videre-utviklingen av studieprogrammet. Næringen er representert i studieprogrammets program-styre, samtidig som fagmiljøets nære kontakt med næringen gjør at det jevnlig kommer innspill også gjennom mindre formaliserte kanaler. Undervisningen i studieprogrammet blir supplert med undervisere både fra næringen og fra forvaltningen (Mattilsynet). Disse gir viktige arbeidsrelevansperspektiver i utdanningen, i tillegg til det rent faglige.

Høsten 2016 utviklet UiB tre andre sivilingeniørutdanninger som resultat av en prosess der Det matematisk-naturvitenskapelige foretok en vurdering av hvilke av fagområder fakultetet hadde god forskningskompetanse, og som kunne oppfylle kompetansebehov for det grønne skiftet i industri/offentlig virksomhet. Dette gjelder sivilingeniørutdanningene i havteknologi, medisinsk teknologi og i energi. Sivilingeniørprogrammet i havteknologi har hatt tett kontakt med lokalt næringsliv i driften av studieprogrammet. Studentene har praksis i bedrift to dager i uken gjennom hele det tredje semesteret av studiet. De faglig ansatte følger tett opp hvert enkelt praksissted. Denne måten å samhandle på er blitt en viktig kanal for innspill til studentenes kompetanse og om bedriftenes behov, samt forventningsavklaring til både UiB, studenter og til bedriftene.

Tilsvarende var tenkningen for UiBs engasjement i etableringen av Media City Bergen (MCB). Institutt for informasjons- og medievitenskap så dette som en mulighet til å utvikle studieporteføljen i de praktisk rettede mediefagene i samarbeid med partnerne i MCB-klyngen, og det ble etablert nye studieprogram i journalistikk, film- og TV-produksjon og interaksjons-design, der praksis i mediebedriftene er en integrert del av studiene. Da ideen rundt en klynge startet, så de at den tette koblingen mellom studenter, ansatte og medie- og teknologihusene/ bransjen, åpnet for nye måter å drive studier på. Studentene er i en pulserende faglig atmosfære i hele studieløpet, noe som er svært verdifullt for studentenes læring. Studentenes praksisperiode gjennomføres med utgangspunkt i «innovasjonspedagogikk», der de lærer å eksperimentere med ny

Medieklyngen. Media City Bergen åpnet høsten 2017 og samler et internasjonalt ledende miljø for innovasjon og kunnskapsutvikling i mediesektoren. I klyngen tilbys studentene på de praktisk rettede studieprogrammene praksis i samarbeidsbedriftene i klyngen, og det samarbeides blant annet om «innovasjonspedagogikk» med sentrale medieselskap i klyngen som TV2, TV2 Sumo, NRK, Bergens Tidene og Vimond. Dette gir utdanninger med akademisk, forskningsbasert kunnskap og praktisk kompetanse, med stor arbeidslivsrelevans.

Alrek helseklynge har som mål å bli et internasjonalt kraftsentrum som skal skape innovative helse- og omsorgsløsninger i primærhelsetjenestene for hele mennesket, ved hjelp av fremragende forskning og utdanning, fullverdige praksisarenaer og tverrfaglig samhandling. ***TVEPS står for «Tverrprofesjonell samarbeidslæring»*** *og* er et samarbeid mellom Bergen kommune, Fjell kommune og en rekke fakulteter ved Høgskulen på Vestlandet (HVL) og Universitetet i Bergen (UiB). TVEPS er et resultat av samarbeidet mellom klyngepartnerne. Samarbeidspartene bidrar på ulik måte med praksissteder, studenter, veiledere, koordinering og drift av senteret. I 2019 har 400 studenter fra 17 ulike studieprogram innen helsefag samt juss-, musikkterapi- og barnehagelærerutdanningen praksis gjennom TVEPS. Fra høstsemesteret 2020 skal 900 studenter trene på tverrprofesjonelt samarbeid hvert år. Studentene øver på tverrprofesjonelt samarbeid i praksis.

*Den marine klyng*en utvikler kunnskap om våre havområder, marine ressurser og akvakultur for å realisere potensialet for bærekraftig verdiskaping i de marinrelaterte næringene. Her er et unikt samspill mellom forskere, studenter, gründere og næringsliv. Mer enn 150 virksomheter, med 3500 ansatte har sin daglige virksomhet her. Flere marine utdanningsprogrammer er i knyttet til fagmiljø i klyngen, både sivilingeniørprogrammer, profesjonsstudiet i fiskehelse og flere masterprogrammer.

teknologi og å utvikle ny teknologisk prototyper for en bedrift. Erfaringene fra praksisperiodene er svært gode, og bedrifter melder at studentenes arbeid har hatt stor nytteverdi for dem.

Alrek helseklynge er et storstilt helseklyngeprosjekt initiert av Universitetet i Bergen og med solid forankring i de helsefaglige miljøene i Bergensområdet; Bergen kommune, Hordaland fylkeskommune, NORCE, Høgskulen på Vestlandet, VID vitenskapelige høyskole, Folkehelseinstituttet, Helse Bergen og Haraldsplass diakonale sykehus. Med klyngen ønsker UiB å komme tettere på primærhelsetjenesten som praksisarena, for å utvikle studentenes, våre fagmiljøers og primærhelsetjenestens kompetanse. Klyngen tar utgangspunkt i kommunene og kommunehelsetjenesten sine behov, og har dermed et tverrsektorielt fokus, i tillegg til primærhelsetjenesten. Dette gjelder spesielt arbeid med folkehelse og forebygging. Klyngesamarbeidet har stor betydning for studentenes muligheter for læring i et tverr-profesjonelt miljø, der pasientoppfølging er avhengig av samarbeid på tvers av profesjoner.

I helseklyngen foregår alle helseutdanningene i samarbeid med arbeidslivet. Praksis er en viktig og stor del av studiene. Men viktigere er det at langt over halvparten av underviserne også er ansatt i arbeidslivet utenfor universitetet, enten i bi- eller hovedstillinger, og dermed vet de hva som er nødvendig klinisk kompetanse til enhver tid. Vi ser på delte stillinger som viktig for å sikre arbeidsrelevans. Medisin-utdanningen har historisk vært preget av samarbeidet med sykehus og kombinerte stillinger den veien. Ideen med Alrek innebærer derfor et skifte til en samarbeidsarena som også inkluderer kommunehelsetjenesten.

Kompetanseforum Hordaland

UiBs erfaring var at rådet for samarbeid med arbeidslivet (RSA) var generiske og overordnet innrettet, og for lite praktisk orientert. Vi har derfor erstattet RSA med en forpliktende samarbeidsarena mellom næringslivet, offentlig sektor og utdanningsaktørene med *Kompetanseforum Hordaland,* som ble opprettet i 2018. I forumet sitter lederne av de største utdanningsinstitusjonene i Hordaland, i tillegg til UiB: Høgskulen på Vestlandet, Norges Handelshøyskole, Fagskolen i Hordaland, Opplæringsdirektøren i Hordaland fylkeskommune, samt partene i arbeidslivet, representert ved NHO, LO og KS, NAV og Helse Vest. Viktige mål for forumet er å legge til rette for at kompetanse blir en driver for utvikling i arbeidslivet, bidra til at partene blir bedre koordinert og møte samfunnets behov for kompetanse på kort og lang sikt.

Forumet er inndelt i regioner som utgjør lokale samarbeidsarenaer. Disse skal blant annet ha oversikt over det lokale arbeids- og utdanningsmarkedet, fange opp relevante kompetanse-behov og bidra til at det blir utviklet relevante utdanningstilbud, dele gode prosjekt/praksis, bidra til en helhetlig karriereveiledning og bidra til å få flere læreplasser og lærebedrifter. Samarbeidet foregår i ulike bransjer, med representasjon fra relevant fagmiljø ved UiB. Det er også etablert en underliggende samarbeidsarena for utdanning, ledet av Bergen Næringsråd. Vår erfaring er at et kompetanseforum der deltakende institusjoner i regionen sammen drøfter kompetansebehovene i regionen, og lager felles strategier for å møte behovene, fungerer betydelig bedre enn institusjonsvise RSA. Forumet blir en tverrfaglig arena for å sikre en felles forståelse for behovene på tvers av institusjoner og særinteresser. Dette gir gode løsninger, og sikrer også en felles arena for aktørene å møtes, og hindrer at aktørene må delta i flere ulike institusjonsvise råd.

Flere fakulteter har også erfaring med egne arbeidslivsforum. Disse har bestått av alumner fra ulike deler av arbeidslivet i Bergen og omegn, samt representanter fra fagmiljøene. Utforming av læringsutbyttebeskrivelsene og deres funksjon, har vært viktige tema i

forumene, og de har vært nyttige arenaer for innspill til læringsutbyttebeskrivelsene fra arbeidslivet.

Anbefalinger:
Etablere flere klyngestrukturer tett på utdanning ettersom de kan ivareta alle de fire dimensjonene vi omtaler for arbeidsrelevans

Kompetanseforum er mer enn RSA en forpliktende samarbeidsarena som legger til rette for at kompetanse blir en driver for utvikling av arbeidslivet og studietilbud

D. Eksempler fra UiB på samarbeid om og kvalitet i praksis

Det har blitt jobbet med arbeidsrelevans i studiene ved alle fakultetene ved UiB. I humaniorastrategien er en viktig målsetting å synliggjøre fagenes relevans for arbeidslivet, og å utvikle samarbeidsrelasjoner med arbeidslivet. Arbeidslivserfaring vil både gjøre fremtidige arbeidsgivere oppmerksomme på studentenes kompetanse, og studentene mer bevisste på sin egen kompetanse.

Ved UiB har vi praksis i et bredt spekter av faglig-teoretiske utdanninger i tillegg til de tradisjonelle profesjonsutdanningene. Erfaringene våre er entydig positive hva angår lærings-innhold og opplevd utbytte for studentene. Basert på våre erfaringer, kan vi slå fast at praksis eller arbeidslivsopphold i løpet av studiene blant annet har følgende positive effekter:

- fagmiljøene får informasjon om hva slags kompetanse som etterspørres i arbeidslivet
- det etableres nettverk med arbeidslivet for studentene og for fagmiljøet
- økte generiske/overførbare ferdigheter og kompetanser, som for eksempel muntlig og skriftlig framstillingsevne
- fagmiljøets omdømme styrkes, idet studenter med praksis er gode ambassadører for UiB, for sitt institutt og for sitt studieprogram
- arbeidsgiverne blir bevisste på hvilken kompetanse studentene faktisk har, også innen fagområder de tradisjonelt ikke har rekruttert fra
- studentene ser at det er mulig å få jobb også med «bare» bachelor

For å nå målet om arbeidsrelevans i alle studieprogram, er det nødvendig å ta i bruk et bredt spekter av praksis- og arbeidslivsordninger, der praksis ute i bedrift er en av flere. Det bør skilles mellom obligatorisk praksis, som er det vi har i en rekke av profesjonsutdanningene, og praksis/arbeidserfaring i de faglig-teoretiske utdanningene. Institusjonene har et større handlingsrom når det gjelder variasjoner i typer av praksis/arbeidslivserfaring i de faglig-teoretiske utdanningene, enn hva som er tilfellet for profesjonsutdanningene, som ofte er rammeplanstyrte.

Veilederopplæring blir gitt i utdanninger med obligatorisk praksis. Det er viktig å få til gode ordninger for veiledning, samhandling og klargjøring av ansvarsforhold mellom fagmiljø og praksissted, også for de utdanningene der praksisen ikke er obligatorisk. Vi ser

Bloggen Biopraksis er skrevet av studenter i praksisopphold som en del av studieemnene ved Institutt for biologi. Studentene kan velge blant et utvalg av relevante praksisplasser, og bruker biologisk kunnskap på relevante case, og får arbeidserfaring som biolog. Praksisoppholdet skal bidra til å se den faglige kompetansen biologi gir overfor aktuelle samfunnsaktører og arbeidsgivere, og gi kunnskap om mulige yrkesvalg. Ved å bruke bloggen som del av praksisarbeidet i emnene får nye og eksisterende studenter innsikt i:

- Studentenes forventninger til praksis
- Erfaringer underveis, for eksempel prosjektarbeid, samarbeid og praktiske aktiviteter
- Hvordan kunnskap fra studiene kommer til nytte
- Ny kunnskap som er tilegnet i praksis
- Ny kunnskap man blir interessert i å utforske videre på universitetet

imidlertid ikke for oss at det er realistisk, og heller ikke nødvendig, å gjennomføre veilederopplæring i samme form som er gjeldende i profesjonsfagene. Like fullt trengs kvalitetssikring av samarbeidet og av læringsutbyttet studentene sitter igjen med etter endt praksis. Til dette formålet trengs tydelige avtaler mellom ledere av studieprogram og arbeidsliv.

Tett samarbeidet mellom faglig ledelse av studieprogrammene og arbeidslivsbedriftene gir merverdi i form av at:

- Arbeidsrelevansen i studiene blir styrket gjennom tett dialog mellom fagansvarlige og praksisplassene.
- Tett dialog gjør veien kort for praksisbedriftene til å melde inn behov og bidra til å tydeliggjøre arbeidsrelevans.
- Fagansvarlig får svært mange innspill i sine møter med praksisplassene som fagmiljøet vurderer fortløpende.
- Det at fagansvarlige er aktiv i rekruttering av praksisbedrifter og holder kontakt med hver av praksisbedriftene, er svært viktig for å sikre nærhet til, og god dialog med bransjene om forventninger til våre kandidater og om bransjenes behov.
- Det er viktig at studenter i praksis er en «vinn – vinn»-situasjon for studenten og for bedriften.
- Studentene kommer til praksisbedrifter som er godt forberedt på å ta imot dem, og på hvilke oppgaver som venter dem.
- Tilsvarende er praksisbedriftene godt forberedt på å ta imot studentene og har god kjennskap til deres faglige nivå, altså hvor langt i studiet de er kommet.

Eksempler

Emnet Praksis i sammenliknende politikk, ved Institutt for sammenliknende politikk har i over 11 år gitt studenter mulighet til å ta studiepoenggivende arbeidslivspraksis som en integrert del av bachelorstudier i sammenliknende politikk. Gjennom tilbudet knyttes universitetet sammen med arbeidslivet i Bergen, Bergensregionen, Brussel og Oslo. Praksisen går over ett helt semester, og gir studentene solid uttelling i form av 20 (i Bergensregionen) eller 30 (utenbys) studiepoeng. Studentene har et bredt spekter av arbeidsplasser å velge mellom, gjennom samarbeidsavtaler med 23 forskjellige bedrifter i dag, blant annet innen offentlig forvaltning, privat sektor, kommunikasjonsarbeid, arrangementsorganisering og interessearbeid.

48 studenter gjennomførte praksisstudiet i studieåret 2018/2019. Målet med praksistilbudet er todelt: For det første får arbeidsgivere se hvilken kompetanse studenter i sammenliknende politikk har og hva de kan bidra med, og for det andre blir studentene bevisstgjort på egen kompetanse, slik at de kan se muligheter de har i arbeidslivet. Emnet mottok UiBs studiekvalitetspris i 2018.

Emnet Praktisk informasjonsarbeid ved Det humanistiske fakultet har eksistert siden 2005, og er en svært god arena for samarbeid med arbeidsgivere i Bergen. Det har vunnet flere studiekvalitetspriser. Emnet er relevant for studenter med informasjonspraktiske interesser og ambisjoner, og tilbys studenter ved alle HF-program, men er også populært blant studenter med samfunnsvitenskapelig bakgrunn. I løpet av semesteret har studentene 75 timer praksis hos en bedrift i Bergensområdet. Praksisperioden varer i fem til seks uker, og tilsvarer rundt en halv arbeidsuke. På praksisstedet får studentene innblikk i hvordan kommunikasjonsarbeid drives på arbeidsplassen, samt anledning til å gjennomføre konkrete og relevante kommunikasjonsoppgaver.

Fakultetet har praksisavtale med 15-20 praksissteder i Bergensområdet hvert semester. Disse består av offentlige foretak, kulturinstitusjoner og bedrifter. Praksisperioden gir studentene mulighet til nettverksbygging i arbeidslivet, noe som er svært verdifullt når de skal søke jobb etter studiene. Emnet har tett studentoppfølging, blant annet med praksisbesøk underveis i praksisoppholdet, faglig veiledning av praksisprosjektet, og systematiske møtepunkt mellom koordinator ved UiB og praksisstedet. Det er satt av en egen faglig og administrativ ressurs på hhv 25 % og 50 % til emnet, og dette har vært avgjørende for studiekvaliteten i emnet. Rundt 20 studenter tar emnet hvert semester, totalt oppunder 40 per år.

Praksisstedene melder om utelukkende positive erfaringer med studentene, og beskriver dem som effektive, oppfinnsomme og motiverte. Positivt syn hos praksissteder viser seg også gjennom godt rykte og at rekruttering av nye praksisplasser dels foregår med henvendelser fra nye arbeidsplasser. I mange tilfeller får studentene tilbud om korte eller lengre oppdrag etter avsluttet praksis.

En undersøkelse i 2015 etter ti år med studieemnet viste at 90 % av studentene som ikke studerte lenger, oppga å ha fått jobb med relevante oppgaver i forhold til studieemnet, av dem 1/3 veldig relevant. Gjennomgående legger studentene vekt på at på at praksisen har vært viktig, eller i det minste hatt noe å si for å komme inn i arbeidslivet. Jobber med relevante arbeidsoppgaver har kommunikasjon internt eller eksternt som større eller mindre del. (Vi kommer ev. tilbake med eksempel.)

Emnet Bærekraftig innovasjon, er et tverrfaglig emne, åpent for studenter fra alle fag. Bærekraftig utvikling krever innovasjon i alle samfunnssektorer, og studenter fra alle fagdisipliner drar nytte av kompetansen til å løse utfordringer i tverrfaglige team. I emnet samles studenter fra alle fakulteter for å finne løsninger på konkrete bærekraftsutfordringer, med utgangspunkt i FNs bærekraftsmål.
Emnet bygger på en innovativ studentledet utdanningsmodell der studentene selv tar stort ansvar for å utforme kursets innhold, og å lede sin læring i samspill med undervisere.

30 studenter deltar i emnet som kombinerer gjesteforelesninger fra ulike disipliner og sektorer (offentlig og privat) med praktiske innovasjonsprosjekt i tverrfaglige team. Det organiseres i nært samarbeid med Bergen kommune Studentene leverte forslag til løsninger på hvordan Åsane sentrum skal utvikles på en bærekraftig måte. Studentprosjektene har fokusert blant annet på bærekraftige boliger og mobilitet. Studentene utvikler sin evne til tverrfaglig samarbeid, prosjektledelse og til å oversette teoretisk ekspertkunnskap til praktiske løsninger. Disse løsningene presenteres til et panel av samfunnsaktører og forskere. Etter emnet blir studentene invitert til å presentere sine innovasjonsprosjekter til planleggere og politikere i Bergen kommune.

Anbefalinger:
Det er nødvendig å ta i bruk et bredt spekter av ordninger for å styrke arbeidsrelevans, der praksis ute i bedrift er en av flere. Fleksibilitet i utforming av modeller er viktig.

Det må skilles mellom obligatorisk praksis i profesjonsutdanningene, og praksis/arbeidserfaring i faglig-teoretiske utdanninger.

Praksisopplegg bør utvikles i tett samarbeid mellom faglig ansvarlige for studieprogrammene og representanter for arbeidslivet og krever dedikerte ressurser.

E. Økt internasjonalt samarbeid om praksis

Flere av våre fakulteter legger nå til rette for arbeidslivspraksis i utlandet, gjennom ulike avtaler og ordninger. Vi jobber også aktivt gjennom Erasmus-programmet, og har de siste årene sett en betydelig økning innenfor praksisutveksling. Vi er med i European University-nettverket Arqus European University Alliance, som vektlegger entreprenørskap i utdanningene i tett regional samhandling. Som del av dette nettverket har vi sammen med to av partnerne, universitetene i Vilnius og Lyon, fått innvilget et Erasmus-prosjekt der målet er å fremme den samfunnsmessige nytteverdien i studentenes praksisopphold.

UiB har også fått støtte til en Jean Monnet-modul gjennom Erasmus+, som består av et praktisk rettet emne (EUR105) der EU-byråkrater bidrar i undervisningen om politiske institusjoner og der studentene får opplæring i kommunikasjon og digitale ferdigheter gjennom arrangementer utenfor campus.

Det juridiske fakultet ved UiB har bygget opp et omfattende samarbeid med universiteter i Kina. Lederen av UiBs Kinasenter fungerer som faglig koordinator, og har etablert et kontaktnett i Kina over flere år. Et av de viktigste prosjektene er *Studier og praksis i kinesisk rett*, som tilbys i 5. studieår i masterprogrammet i rettsvitenskap. Studentene kombinerer her universitetsstudium med praksisopphold enten i kinesisk bedrift eller i norske bedrifter som har virksomhet i Kina. Dette er et semesterstudium der studentene velger kurs ved et kinesisk universitet tilsvarende 20 sp. I tillegg skal studentene ha minst 25 dager hos arbeidsgiver, og etter endt opphold skal de skrive rapport fra praksisoppholdet som skal godkjennes, og som deretter vil gi ytterligere 10 sp. Fakultetet er opptatt av høy kvalitet på dette programmet. Arbeidsgiver, studenten og fakultetet skriver under på en avtale der det er nærmere regulert hva slags arbeidsoppgaver studenten skal ha og hvilket læringsutbytte studenten skal oppnå i løpet av oppholdet. Fakultetet bruker mye ressurser på kontinuerlig oppfølging av den enkelte arbeidsgiver for å sikre at innholdet i avtalen blir fulgt opp.

Fakultetet får gode tilbakemeldinger både fra studenter og de involverte arbeidsgivere. Det spesielle med rettslivet i Kina er dynamikken og den enorme endringstakten som fortsatt preger Kina. Studentene får et unikt innblikk i, og direkte erfaring fra å være en del av et arbeidsmiljø i Kina, og erfare forhold mellom leder, kollegaer og klienter. Kombinasjonen av kurs om eksempelvis kinesisk selskapsrett og møte med advokatkollega og klient bidrar til å øke forståelsen for jussen.

Institutt for sammenliknende politikk tilbyr et 30-studiepoengsemne der studentene har arbeidslivspraksis hos partnere i Brussel. Disse praksisplassene kvalifiserer til Erasmus+ mobilitetsstipend. Tilbudet går parallelt med et emne i samme fagmiljø som gir arbeidslivspraksis i Bergen og omegn.

Lektorutdanningen i naturvitenskap tilbyr praksis i Sør-Afrika, og tilsvarende tilbyr Det psykologiske profesjonsstudentene i psykologi mulighet for praksis i samarbeid med arbeidsgivere i to afrikanske land.

Institutt for fremmedspråk er i pilotfasen med 30-studiepoengsemnet *Språkstudenter i arbeidspraksis*, med oppstart høsten 2019. Hittil er samarbeidet med seks bedrifter/institusjoner i ulike land i Europa, blant annet Innovasjon Norge. Instituttet har også emnet *Praksis i bokindustrien* (5 sp), som en integrert del av et utvekslingsopphold ved UQAM i Québec, Canada.

Merverdi for fagmiljøet gjør at juridisk fakultet nå vil etablere et nytt spesialemne ved fakultetet, der både professorer og advokater (arbeidsliv) fra Kina skal bidra.

Anbefalinger:
Praksis og studier kan med fordel kombineres i internasjonale samarbeidsavtaler.

Internasjonalt praksissamarbeid krever solide, faglige nettverk som bygges over tid.

Det krever kunnskap om språk og kultur, og det må dedikeres ressurser over lengre tid for å få til et slikt samarbeid.

Insentiv- og finansieringsordninger må være fleksible og støtte utvikling av slike internasjonale nettverk over tid.

F. Forsikring

Studenter har ingen alminnelig forsikringsordning, selv om de har relativt sterke rettigheter etter trygde- og helselovgivningen. Studenter i praksis er å regne som arbeidstaker i henhold til yrkesskadeforsikringsloven og skadeserstatningsloven. Det innebærer at praksisstedet plikter å sørge for yrkesskadeforsikring for dem. Dette er ikke godt kjent, og blir ikke alltid gjort, noe som ikke er tilfredsstillende. Mange arbeidsgivere opplever det også som urimelig at de skal bære kostnaden med å tegne en slik forsikring når de tar imot studenter. Universiteter og høyskoler kan ikke kjøpe slik forsikring, blant annet på grunn av statens selvassurandørregel. UiB har drøftet dette i både Læringsmiljøutvalget og Utdanningsutvalget og også spilt det inn til Universitets- og høyskolerådet, som har tatt innspillet videre til Aune-utvalgets arbeid med ny universitets- og høgskolelov.

Det er nødvendig å sikre at alle studenter er økonomisk dekket ved skade under opphold i arbeidslivet. Vi ser det ikke som ønskelig at vi skal pålegge bedrifter som tilbyr våre studenter praksisarbeidsplasser, å dokumentere at de har tegnet yrkesskadeforsikring og at denne også vil omfatte studentene. Dersom slike forsikringer tegnes individuelt, frykter vi at et slikt pålegg vil kunne ha en uheldig effekt med hensyn til rekruttering av praksisplasser.

Vi vil be Kunnskapsdepartementet vurdere å initiere et av følgende to forslag:

- En utvidelse av området for yrkesskadedekning etter folketrygdloven til å også omfatte *på arbeidsstedet i arbeidstiden i studiepoenggivende praksis i et studieprogram*, i tillegg til «undervisningsstedet i undervisningstiden» (folketrygdloven § 3-10 tredje ledd), etter en analogi med det utvidete anvendelsesområdet for § 3-11.
- En utvidelse av kretsen av unntak i pkt. 1 nr. 5 i yrkesskadeforsikringsforskriften. Dette ville eventuelt kunne pålegge studentene å tegne egne forsikringer.

Etter vår oppfatning er førstnevnte forslag klart å foretrekke. Det vil sikre at praksisstudenter har den samme dekning som studenter som ikke er i praksis.

Vi ser også behov for en avklaring av hvordan yrkesskadeforsikringen forholder seg til studenter i praksis i utlandet:

- når vilkårene om lånekassefinansiering og norsk statsborgerskap (EU-/EØS-borgerskap) er oppfylt.
- når ett av- eller begge vilkårene *ikke* er oppfylt.

Etter vår oppfatning burde alle studenter med lovlig opphold i Norge og studieplass ved en (akkreditert) norsk institusjon innen høyere utdanning, være dekket.

3. Myndighetsnivå

Erfaringene våre med deltakelse i Kompetanseforum Hordaland, heller enn et eget råd for samarbeid med arbeidslivet på institusjonsnivå, er gode. Samarbeidet med regionale aktører med et dedikert fokus på kompetansebehov og dimensjonering er nyttig. Det kopler strategisk nivå i deltakerorganisasjonene sammen, og legger til rette for felles overordnede prioriteringer. Samarbeidet på strategisk nivå må suppleres med lokalt samarbeid mellom institusjonenes fagmiljø og arbeidslivet om praksis eller andre former for arbeidsrelevans.

I årene som kommer skal potensielt opp mot 200 000 studenter som ikke har tilbud om praksis per i dag, ut i arbeidslivet som en integrert del av studiene. Det kreves et svært apparat for å håndtere dette, og kanskje er det verken en tiltenkt eller realistisk målsetting. Universiteter og høgskoler må ha tett kobling til offentlig og privat virksomhet i nærområdene, men dette er likevel langt fra tilstrekkelig. I Norge har vi en tradisjon for å finansiere praksis i profesjonsutdanningene. Når studenter i faglig-teoretiske utdanninger skal ut i arbeidslivet, vil det trolig ikke være tilsvarende midler som følger hver student, og dette bør tydeliggjøres fra myndighetenes side.

Vi vil be Kunnskapsdepartementet om å ta initiativ til at det blir utviklet nasjonale, bindende avtaler med statlige, fylkeskommunale og kommunale etater og organer for å få til en sterkere forpliktelse fra dem i arbeidet med å sikre studentene arbeidslivserfaring gjennom praksis eller campusbaserte tilnærminger. Et fokus på medutdannerperspektivet vil bidra til å synliggjøre arbeidslivets nytte av å tilby praksisplasser og til å delta i campusbaserte ordninger som gir arbeidsrelevans. Det vil også føre til større gjensidighet mellom arbeidsliv og utdanningsinstitusjoner når det gjelder ansvaret for å utdanne fremtidige arbeidstakere for et arbeidsliv i rask endring og omstilling.

Institusjonene hadde fått god drahjelp dersom det ble etablert en digital plattform for samhandling mellom institusjonene og arbeidslivet. Ideen om en arbeidslivsportal, slik den nå utvikles av UNIT, er svært god. Portalen bør være et verktøy for kommunikasjon og samhandling mellom universitetene og arbeidslivet, og da ikke kun om praksis i rammestyrte profesjonsutdanninger, men også i andre profesjonsutdanninger og for de faglig-teoretiske utdanningene. Målet om at alle studenter skal erfare arbeidsrelevans som del av studiene, stiller særlige utfordringer, og arbeidslivssamarbeid vil være av ulik karakter. Ambisjonen for portalen bør, i tillegg til å støtte praksissamarbeid, være å etablere en arena der arbeidslivet kan melde inn ønsker om ideer for utforskning og innovative løsninger, tema for bachelor- og masteroppgaver, og oppgaveideer og case til campusundervisning som grunnlag for samhandling og videreutvikling mellom ansatte på universitetene og i arbeidslivet.

Økt omfang og bruk av praksis gjør at det opprettes mange studieprogrampesifikke praksisemner, med forskjellige retningslinjer og krav til studentene. Å forholde seg til et stort mangfold av praksis- og arbeidsrelevansordninger fra samme institusjon, kan være utfordrende for bedriftene. Nasjonalt er det behov for en tydelig kommunikasjon om hva som er det overordnete formålet med samarbeidet og hvordan det harmoniseres med institusjonenes rolle etter universitets- og høyskoleloven § 1-5. Det samme gjelder sentrale retningslinjer for hva praksis og arbeidsrelevans i utdanningen skal ta sikte på, samt krav til læringsutbytte og kvalitetssikring av dette.

Tiltak som økt grad av studentutveksling, tilrettelagte kurstilbud i innovasjon og entreprenørskap, og ikke minst økt bruk av praksisplasser og samordning med institusjoner utenfor lærestedet, er i høy grad ressurskrevende både faglig og ikke minst administrativt. Finansieringskategoriene er for en del studier en åpenbar barriere for å utvikle studiene slik

invitasjonen legger opp til. Pilotprosjekter knyttet til praksisfeltet viser at dette er svært ressurskrevende.

Anbefalinger:
Ordningen med RSA bør evalueres med tanke på om den tjener formålet.

Det må inngås nasjonale, bindende avtaler med statlige, fylkeskommunale og kommunale etater og organer for å få til en sterkere forpliktelse fra dem i arbeidet med å sikre studentene arbeidslivserfaring og økt arbeidsrelevans i studieprogrammene.

Arbeidslivsportalen bør utvikles til å bli et verktøy for kommunikasjon og samhandling mellom universitetene og arbeidslivet for alle utdanningstyper.

Det må utvikles felles standarder for kvalitet i praksis/arbeidslivsordninger, gjennom tydelig kommunikasjon om hva som er det overordnete formålet og tydelig rollefordeling mellom UH-institusjon og arbeidsliv.

4. Særlig om styrking av innovasjons- og entreprenørskapskulturen hos studentene

Slik vi ser det, må studentinnovasjon og entreprenørskap ses i sammenheng med det institusjonelle arbeidet på området for øvrig. Ved UiB vektlegger vi studentinvolvering, etablering og videreutvikling av utdanningstilbud, utvikling av lavterskeltiltak som kan bidra til å styrke kulturen for innovasjon og entreprenørskap, samt etablering av møteplasser dedikerte til studentinnovasjon og entreprenørskap. De senere årene har vi styrket arbeidet med studentinnovasjon og –entreprenørskap betydelig.

I UiBs handlingsplan for innovasjon vil vi både styrke utdanningstilbudet, blant annet gjennom å sikre at det er muligheter for å ta emner i innovasjon og entreprenørskap som integrert del av alle studieprogrammene, og øke antall masteroppgaver med tema fra næringsliv og forvaltning. I tillegg knytter vi innovasjon og nyskaping opp mot de store samfunnsutfordringene, som formulert gjennom FNs bærekraftsmål, for å stimulere til kreativitet og løsningsfokus rundt felles utfordringer. Det er også avgjørende å sikre uformelle, lavterskel møteplasser. Derfor har vi etablert en innovasjonshub for alle studenter ved UiB, uavhengig av studieprogram og grad. Aktivitetene er i stor grad styrt av studentene selv og foregår utenom det ordinære fagtilbudet. Innovasjonshuben er lagt til rette med digitalt utstyr og møblering for aktiviteten. I huben får studentene tilgang på relevante arrangementer, og de kan jobbe sammen med andre studenter som er interesserte i innovasjon og entreprenørskap, eller har en forretningsidé de vi utforske. De får også tilbud om medlemskap i innovasjonsverkstedet Marineholmen Makerspace. Vi vil også etablere en årlig studentdrevet innovasjonskonferanse, som inkluderer «Innovasjons Grand Prix». Studentene selv gjør også en viktig innsats gjennom egne interesseorganisasjoner for innovasjon og entreprenørskap, som Start-Bergen for studenter ved UiB og Høgskulen på Vestlandet, og gjennom etablering av studentbedrifter.

Samarbeidet med teknologioverføringsselskapet VIS, HVL og NHH er avgjørende for å få til mer studentinnovasjon og entreprenørskap, både når det gjelder samarbeid om faglig utvikling, kultur og møteplasser. Etter vår vurdering finnes det for få insentiver som skal bidra til å bygge en sterkere kultur for innovasjon og entreprenørskap blant studenter. NFRs Stud-Ent-program, for eksempel, har i praksis vært relativt smalt innrettet mot teknologi og produktinnovasjon, og er et program som krever at studentene har en godt utviklet

forretningsidé. I tillegg retter det seg inn mot masterstudenter, og ikke mot studenter som er tidligere i utdanningsforløpet. Vår erfaring er at brorparten av studenter ikke er på et tilstrekkelig høyt nivå for å kunne søke til ordningen.

Ved UiB er vi opptatt av innovasjons- og entreprenørskapskompetanse som en generisk ferdighet, med relevans både i oppstartvirksomheter og i etablerte virksomheter. For å stimulere flere studenter til å bli nysgjerrige på nyskaping og innovasjon, mener vi det i tillegg bør etableres ordninger/insentiver som bidrar til å bygge en sterkere kultur gjennom lavterskel, kompetansehevende tiltak. Eksempelvis vil utlysninger gjennom NFR/DIKU som gjenspeiler en større bredde i tilnærmingen til innovasjon og som retter seg mer inn mot idéutviklingsstadiet og kreativ problemløsing, være positivt. Vi ønsker oss også tiltak som omfatter bachelorstudenter, slik at vi kan bygge opp kompetanse frem mot de mer avanserte ordningene slik som Stud-Ent.

Tverrfaglighet er også viktig, og emner i innovasjon og entreprenørskap, som gir insentiv for samarbeid mellom utdanningsinstitusjonene og eksterne partnere på nasjonalt/regionalt nivå er ønskelig. Erfaringene fra UiBs eget emne i bærekraftig innovasjon er at det utvikler og beriker utdanningen og at kommunen og næringslivet ønsker mer av denne typen samarbeid, samtidig som det er krevende å finne gode kontaktpunkt og arenaer for å få det til.

Innovasjon og entreprenørskap er også et område der kunnskapsdeling i sektoren er avgjørende, og der beste praksis-eksempler med fordel kan deles på nye og innovative måter. Et forslag kan være å opprette en nasjonal innovasjonspris for studenter, gjerne i form av en konkurranse inspirert av Forsker Grand Prix, samt etablering av et nasjonalt nettverk for innovasjon og entreprenørskap i høyere utdanning.

Andre eksempler fra UiB:

- Det medisinske fakulteter oppretter et Medisinsk Inkubatorbygg. Inkubatorbygget skal huse oppstart- og inkubatorvirksomhet knyttet til de helsefaglige miljøer ved UiB og Helse Bergen. Bygget skal tilby møteplasser mellom forskere, studenter og næringsliv.
- Det samfunnsvitenskapelige fakultet har opprettet to 10 studiepoengsemner i innovasjon på bachelornivå, og har et tverrfaglig innovasjonskurs på ph.d.-nivå. Kursene har tett samarbeid med aktører fra arbeids- og/eller organisasjonslivet.
- I Media City Bergen tilbys emnet *Introduksjon til innovasjon og entreprenørskap*, der studentene lærer både teoretiske og bransjenære tenkemåter og metoder for innovasjon og entreprenørskap, samt får praktisk erfaring med konseptutvikling. Faglærerne kommer både fra forskingsmiljø og bransjeaktørene i Media City Bergen.
- Institutt for geografi tilbød kurset *PhD for Innovation* våren 2019. Deltakerne fikk opplæring i systemanalyse, innovasjonsmetodikk og forretningsmodellering, og metodene skal brukes til å løse en konkret utfordring gitt av FN.
- CET-senteret er vertskap for *UiB Collaboratory*, en plattform for innovativt samarbeid mellom forskere, studenter og samfunnsaktører med formål å håndtere kompleksitet, dilemmaer og usikkerhet vedrørende bærekraftig utvikling og bærekraftige samfunn.
- I profesjonsprogrammet i psykologi skal innovasjon inngå som et obligatorisk tema, og studentene vil oppfordres til å skrive hovedoppgave knyttet til temaet.

Anbefalinger:

Innovasjons- og entreprenørskapskompetanse er en ferdighet som studentene må utvikle som en integrert del av studiene, i tillegg til utvikling av egne emner med tema innovasjon- og entreprenørskap rettet mot ulike faglige og tverrfaglige utfordringer.

Det bør etableres lavterskel møteplasser for studenter som ønsker å utvikle ideer på institusjonene.

Det bør utlyses midler nasjonalt, innrettet mot kreativ idéutvikling, og som også er myntet på laveregradsstudenter innenfor alle fagområder.

Insentivene bør stimulere til lokale kunnskapsallianser for å få til mer samarbeid mellom studenter, institusjoner og arbeidsliv om idéutvikling og innovasjon.

Det bør etableres en nasjonal innovasjonspris for studenter og etableres et nasjonalt nettverk for dem som arbeider med studentinnovasjon.

5. Særlig om lektorutdanningen

Samarbeid med skoleeiere for å etablere flere avtaler med universitetsskoler, partnerskoler og praksisskoler er et av hovedtiltakene i UiBs *Handlingsplan for samarbeid med arbeidslivet*.

Når det gjelder lærerutdanningene spesielt, møter utdanningsinstitusjonene klare forventninger om å utdanne flere og enda mer kompetente lærere og lektorer. For å oppnå dette, er vi avhengige av flere praksisplasser, noe som krever tett samarbeid med skoleeier både på kommunalt og fylkeskommunalt nivå. Det er derfor behov for en nasjonal avtale som gjør skoleeierne i fylkene og kommunene forpliktet til å ta imot lektor-/lærer-/PPU-studenter i praksis som del av sitt samfunnsoppdrag, og der dette ligger inne i finansieringsgrunnlaget. Det vil gi redusert byråkrati og administrasjon, og garantere for nok praksisplasser for et økende antall studenter.

En viktig barriere for godt samarbeid mellom aktørene i lektorutdanningsfeltet og skoleeiere er utdanningstradisjonen. Det har lenge vært vanlig å anta at lærerutdanningen først og fremst er det som foregår på universiteter og høgskoler, mens praksis i skolen i for liten grad har blitt betraktet og utformet som en likeverdig og integrert del av utdanningen. Mer jevnbyrdige og symmetriske relasjoner i lektorutdanningen, hvor skolene får et selvstendig ansvar for å utforme praksis i tråd med rammeplaner og andre styringsdokumenter kan være en mulig måte å redusere teori-praksis-problemet i lærerutdanningen. Samarbeidsfora kan eventuelt dele eksempler på velfungerende praksiser og tiltak som ikke har fungert bra.

Gjennom arbeidet med desentralisert kompetanseutvikling (oppfølging av Meld. St. 21, 2016-2017) har det blitt etablert et tettere og mer forpliktende samarbeid mellom Universitetet i Bergen og skoleeiere. Vi har også erfaring med delte stillinger i lektorprogrammene. Gjennom et planlagt partnerskoleprosjekt med fylkeskommunen vil ordningen bli utvidet. Arbeidsmarkedstilknytning er videre en ønsket kvalifikasjon når det rekrutteres til enkelte av våre undervisningsstillinger. For eksempel er praksis fra skoleverket, et vilkår når vi i disse dager rekrutterer til en stilling innen lektorutdanningen, som skal ha ansvar for faglig koordinering av praksis og partnerskolesamarbeid. Dette bidrar til å drive forskning på og videreutvikling av skolesatsningen framover. Vi ser det også som en god mulighet å benytte

ordningen med II-er stillinger som en tilnærming i det å rekruttere personer fra skolen inn i undervisningsstillinger.

Vi er avhengige av at skoleeierne gir praksis for studenter høy prioritet. Med dagens finansieringsmodell er det vanlig at skoleeier viderefordeler tildelte midler til skolene. Skolene på sin side motiverer oftest lektorer til å ta imot studenter i praksis ved å bruke praksismidlene til å tilleggshonorere de lærerne som er villige til å ta imot studenter. Det er i varierende grad tradisjon for at skoleeierne instruerer enkeltskoler om å ta imot studenter i praksis.

For å få til best mulig fordeling og utnytting av praksisplassene, er det også behov for samarbeid mellom utdanningsinstitusjonene som tilbyr lærerutdanning i samme region og som derfor konkurrerer om de samme praksisplassene. Utfordringen i lektorutdanningen er å få til et gjensidig forpliktende og likeverdig samarbeid mellom UH-institusjonene og skoleeier og de enkelte skolene. Dette kan oppnås gjennom hyppigere kontakt, tydeligere arbeids-deling og samarbeid om tiltak som forutsetter bidrag fra partene. Vedvarende evaluering av arbeidet og enighet om systematiske tiltak for å rette opp det som ikke fungerer bra, er også kjennetegn på velfungerende samarbeid. En kobling av satsingen desentralisert kompetanseutvikling med lærerutdanningen vil bidra til å styrke samarbeidet mellom UH-institusjoner og praksisskoler. De etablerte foraene kan oppsummere erfaringer fra arbeidet og spre disse gjennom etablerte kanaler.

6. Særlig om helse- og sosialfagutdanninger

Universiteter og høgskoler har planer om ytterligere økning av praksistid i den kommunalt forvaltede primærhelsetjenesten. For å få til dette, er det behov for at kommunal sektor og helseforetakene sidestilles som praksisarena med felles lovfesting og finansiering. Den kommunale helse- og omsorgstjenesten, inkludert fastlegene, har ingen lovfestet plikt til å sørge for praksis for studenter, slik tilfellet er for de regionale helseforetakene. Ulike krav i lovverk og finansiering bidrar til en betydelig skjevfordeling av praksistid mellom den regionalt- og den kommunalt drevne helsetjenesten.

De økonomiske rammevilkårene er styrende for virksomheten i helsetjenesten, og kravene til effektivisering er økende. Hvis ikke tiden som disponeres til studentoppfølging i den kliniske hverdagen anerkjennes som en integrert del av virksomheten, synker motivasjonen. Det oppleves lett som ekstraoppgaver som ikke kan prioriteres i en travel hverdag. Rolle-fordelingen mellom ansatte ved utdanningsinstitusjon versus helseforetak kan tydeliggjøres ved å presisere hvem som gjør hva i oppfølgingen av studentene. Tid til veiledning og studentoppfølging trenger å bli en mer integrert del av virksomheten i kommunal sektor. Ved Det medisinske fakultet er det utarbeidet en egen veileder for undervisningssamarbeid, for å bidra til å løse utfordringene. Det må samtidig jobbes med samarbeidskulturen og det kliniske læringsmiljøet ved begge institusjoner.

Et velfungerende samarbeid kjennetegnes av at partene opplever nytteverdi, i tillegg til å være bevisst sine forpliktelser, roller og rammer. Et felles fokus på brukerperspektivet og utvikling og innovasjon vil bidra til slik nytteverdi. Gjensidig forståelse for verdien av lærings-aktiviteter er også nødvendig. Hvis begge parter bidrar til drøfting og utvikling av lærings-former og pedagogiske modeller som kan fungere i hverdagen, er det en vinn-vinn-situasjon. Det er viktig å henge med i utviklingen av helsetjenesten som klinisk arena og å tilpasse læringsformene deretter. Å utvikle læringssituasjoner som kan fungere godt i en klinisk hverdag er et felles ansvar. Ved Det medisinske fakultet ved UiB er «tjenestene» og «praksisfeltet» sammenvevd i og med at studentene er utplassert i helsetjenestene. Vi må

anerkjenne at vi er en symbiose og at pasientperspektivet styrer deler av samarbeidet - og at vi har ulike roller inn i samarbeidet.

Tverrprofesjonell samarbeidslæring (TVEPS) blir viktig fremover. TVEPS er et samarbeid mellom Bergen kommune, Fjell kommune og en rekke fakulteter ved Høgskulen på Vestlandet og Universitetet i Bergen. Vi har også eksterne samarbeidspartnere. Partene bidrar på ulik måte med praksissteder, studenter, veiledere, koordinering og drift av senteret. I 2019 har 400 studenter fra 17 ulike studieprogram innen helsefag samt juss-, musikkterapi- og barnehagelærerutdanningen praksis gjennom TVEPS. Fra høstsemesteret 2020 skal 900 studenter trene på tverrprofesjonelt samarbeid hvert år. Studentene har praksis i sykehjem, hjemmesykepleie, hos NAV, i barnehage, LMS/FMS eller rehabilitering. Fem studenter, alle fra ulike studieprogram, skal sammen som gruppe utrede to pasienter/brukere og samarbeide om en tiltaksplan som de legger frem i dialogmøte med helsepersonell/ansatte på praksisstedet. Praksis for denne store studentgruppen finner sted både ute i praksisfeltet, og gjennom simuleringsarenaer på campus. Med TVEPS-modellen har vi utviklet en pedagogisk modell med positive ringvirkninger for alle involverte: Studentene lærer om tverr-profesjonelt samarbeid og om arbeidslivet de skal ut i, og praksisstedene får nye innspill om tiltak som kan gi brukerne/pasientene en bedre hverdag. Dette bidrar til å styrke både kvaliteten i helseutdanningene og til kvalitetssikring og forbedring av tjenestene i primær-helsetjenesten.

Utvikling av felles arenaer der studenter fra ulike helseprofesjoner utdannes side ved side, tett på kommunale aktører og brede fagmiljøer innen helse er også gode tiltak for økt læring og samarbeid mellom tjenestene og UH-sektoren. Gode og tydelige samarbeidsavtaler mellom partene kan være viktige redskap for å utvikle samarbeidet og bidra til økt kvalitet og relevans. Avtalene må både beskrive hvordan samarbeidet skal fungere i hverdagen (antall studenter, når og hvor), hvem som har ansvar for hva og hvilke rutiner som gjelder. Det er videre viktig at avtalene peker fremover mot hvordan praksisstedet skal utvikle seg som læringsarena og hvordan utdanningsinstitusjonen kan bidra til det. Hvis arenaen og det som skjer der ikke gir optimal læring, vil praksisen oppfattes som lite relevant. Da går det også utover kvaliteten. Økt relevans gir økt kvalitet.

Alrek Helseklynge, som er initiert av UiB, har solid forankring i de helsefaglige miljøene i Bergensområdet og skal utdanne morgendagens helsearbeidere og sikre studentene helhetlig teoretisk og praktisk kunnskap. Nybygget Helseklyngen skal stå ferdig i 2020, og vil huse alle Bergens helsefagstudenter og forsknings- og næringsutviklingsmiljøer knyttet til helse. Videre er samarbeidsorganer er helt avgjørende for å sikre god dialog på leder- og mellomledernivå mellom institusjonene. De er arenaer for å utvikle avtaler, gjøre operasjonaliseringer og fatte vedtak på overordnet nivå om alle de punktene som er nevnt. Utfordringene er å få samme forståelse og intensjoner ned på alle nivå i de store komplekse organisasjonene. Praksisfeltet (her: foretakene) har mange studentgrupper innen helse- og sosialfag som skal ivaretas, så det er mange hensyn å ta både logistisk og for oppfølging og veiledning i klinisk praksis.

Vennlig hilsen

Dag Rune Olsen
Rektor

Kjell Bernstrøm
universitetsdirektør

Dokumentet er elektronisk godkjent og har derfor ingen håndskrevne signaturer.